

ELABORAT

ARHEOLOŠKI TRAGOVI I MOGUĆA REKONSTRUKCIJA PROTUTURSKOG ČARDAKA

GORNJI HUM, OPĆINA BREZNIČKI HUM, Arheološki lokalitet Humščak

Sastavila:

Martina Matijaško,
dipl.arh., prof.pov., dipl. muz.

U Sračincu, 01.06.2018.

ARHOS d.o.o.
za arheologiju, prijevoz i usluge
Sračinec, Mate Melinčeka 35

Martina Matijaško
direktor



Sadržaj

Sadržaj	2
Osmanska opasnost i formiranje Vojne krajine	3
Čardak kao segment obrane Vojne krajine	4
Čardak na Humščaku kod Brezničkog Huma	6
Povijesni izvori	6
Arheološko istraživanje	8
Prijedlog rekonstrukcije	11
Zaključak	13
Prilozi	14
Korišteni izvori i literatura	21

Osmanska opasnost i formiranje Vojne krajine

Organizirana obrana današnjih hrvatskih krajeva naspram prijetnje koja je stizala s prostora Osmanskog carstva započela je već u 15. st., međutim, o pravim počecima formiranja Vojne krajine na teritoriju novovjekovne Slavonije i Hrvatske moguće je govoriti tek od krunidbe Ferdinanda I. Habsburškog za hrvatskog kralja 1527. god. (Kruhek 1995: 79; Težak 2005: 19). Opterećen borbom s pristašama protukralja Ivana Zapolje, Ferdinand se nije mogao u potpunosti posvetiti organizaciji obrane Hrvatskih i Slavonskih predjela o Osmanlija. Unatoč tome, sve jače širenje Osmanskog carstva prema zapadu potaknulo je polaganu konsolidaciju vojno-obrambenog sustava. Formirane su Slavenska i Hrvatska krajina; prva na području između Drave i Kupe, a potonja između Kupe i Jadranskog mora, dok se stanovništvo postupno militarizira. Naoružani seljaci služe kao husari na konjima ili laki granični pješaci, tj. haramije dok se kao potpora ovim četama javljaju jedinice plaćenika, posebno arkebuziri, musketiri i tzv. Landesknechte (pješaci) (Kruhek 1995: 246; Težak 2005: 19; Toifl 2005: 14). Potpuno formiranje Hrvatske i Slavonske vojne krajine može se pratiti od velikog sabora zemalja Unutrašnje Austrije u Brucku na Muri 1578. god. Tada je odlučeno da habsburški nadvojvoda preuzme upravu nad tim dvjema krajinama kao vrhovni vojni zapovjednik. Osnovano je Dvorsko ratno vijeće u Grazu, razgraničena je administrativna i vojna hijerarhija Vojne krajine, ustroj krajina je standardiziran, a određeno je i da će staleži Štajerske biti financijski nadležni za funkcioniranje i financiranje Slavonske, a kranjski i koruški Hrvatske krajine. Prvim zapovjednikom krajina imenovan je nadvojvoda Karlo, rođak kralja Rudolfa II. (Težak 2005: 19; Cofek & Štefanec 2011: 7-8). Odmah nakon donošenja zaključaka u Brucku na Muri započela je izgradnja tvrđave Karlovac koja nakon dovršetka postaje sjedište Hrvatske krajine dok je centar Slavonske sve do 1731. god. bio u Varaždinu kada je preseljen u Koprivnicu (Kruhek 1995: 290-291; Težak 2005: 21). Ovako formirana Vojna krajina je uz određene organizacijske preinake opstala sve do 1873. god. kada je službeno razvojačena dok je odluka o sjedinjavanju tog teritorija s maticom Hrvatskom donesena 1881. god. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199>; 29.05.2018.).

Čardak kao segment obrane Vojne krajine

(...)

Trideset smo metnuli čardaka

Sad upiši trijest harambaša

Svakom podaj po trijest družine

Nek čuvaju u gori čardake.

(...)

„Eto tebi čardak u planini,

A eto ti trijest konopaca,

Eto tebi trideset družine,

Ako ti Turčin brez oglase prodje,

Višaj sebe i svoju družinu!“

(...)

Ulomak narodne pjesme *Konjević Mujaga otvara pute na Kotare* (Marjanović 1898: 277)

Za razliku od drvenih ili kamenih utvrda ili pak utvrđenih gradova, čardaci¹ su jednostavna i jeftina arhitektonska rješenja, međutim, to ne umanjuje njihov značaj unutar sustava obrane Vojne krajine tijekom trajanja osmanske opasnosti. Kako svjedoče samim svojim nazivom, čardaci su u svojem osnovnom obliku i funkciji preuzeti od samih Osmanlija (Kljajić 2002: 133, Dumić 2010: 151-152). Konstrukcijski, to su drveni objekti na četiri ili više stupova odignuti od tla za minimalno tri metra. U gornjem dijelu se nalazi djelomično otvorena ili potpuno zatvorena prostorija iz koje se vrši nadzor okolnog terena, a služi i za odlaganje opreme posade, kao sklonište prilikom loših vremenskih prilika i za odmor. U samu prostoriju se ulazi kroz pod pomoću ljestvi koje se u slučaju opasnosti mogu uvući. Osim što su najčešće građeni isključivo od drveta, čardaci su mogli u donjem dijelu biti podzidani, a u svrhu čardaka, tj. osmatračnice je mogla biti iskorištena i kakva zidana kula ili toranj crkve (Babić 1981: 105-107; Kruhek 1995: 36; Kljajić 2002: 134).

Zanimljiv opis čardaka daje Johann Christian von Engel: *Na čitavoj vanjskog graničnoj crti protiv Turaka nalaze se u liniji čardaci ili stražarnice, svaka za 5, 6, 8, 12 osoba. (...) Čardak je građen od*

¹ (...) **čardak**, balkanski turcizam perzijsko-arapskog podrijetla. (...) ostaje osobito vezan uz kontinentalnu Hrvatsku, unose ga u njemački, talijanski i kasnije francuski jezik strani inženjeri koji su ovdje zaposleni na gradnji utvrda. (Deanović 1979: 36); **čardak**, čardaka, *tur.* (čardak) 1. zgrada drvena ili zidana ili na stupovima s (izbočenim) drvenim gornjim katom; 2. gornji kat ili katovi u takve zgrade; 3. spremište za kukuruz; 4. kula stražara (Klaić 2004: 243).

*drveta; sastoji se od onoga što je posadi potrebno, od peći, prostora za kuhanje, ležaljki i klupe. (...) Sve to stoji na četiri jaka stupa visine dva čovjeka. Visoke ljestve osiguravaju ulaz u čardak.*² (von Engel 1798: 339).

Pojedinačni čardak, točnije njegova posada, nije bio u stanju oduprijeti se ozbiljnijem upadu s neprijateljske strane. Oni služe prvenstveno kao stražarnice ili osmatračnice s kojih se promatra okolno područje, a u slučaju opasnosti se upozorava na unaprijed dogovoreni način. Stoga su čardaci morali biti građeni na takvim pozicijama s kojih je bilo moguće brzo, bilo zvučnim bilo svjetlosnim signalom, dojaviti opasnost susjednom čardaku, utvrdi ukoliko je postojala u blizini ili upozoriti okolno stanovništvo na nadolazeću opasnost. Svjetlosni signali su se davali tzv. vituljačama tj. dugim drvenim motkama na koje se pri vrhu vezala suha slama ili sijeno koja bi se zatim zapalila. Zvučni signali su davani pucanjem iz puške, pištolja ili mužara, a upozoravalo se i zvonjavom zvona na okolnim crkvama. Zanimljivo je da se s vremenom ustalio poseban način zvonjave u stranu što se u Vojnoj krajini zvalo na „šturmu“ ili na „uzbunu“. Vijest o opasnosti ili kakva druga važna obavijest se mogla dostaviti i osobno, pješice ili na konju (Kruhek 1995: 36; Kljajić 2002: 134; Dumić 2010: 152). Osim isključivo vojne stražarske dužnosti, posade čardaka su imale obvezu kontrolirati granične prijelaze, sprečavati dezerterstvo ili kontrolirati useljavanje prebjega s osmanskog teritorija. U slučaju pojave zaraznih bolesti ljudi ili stoke bili su prva linija obrane koja je trebala spriječiti širenje zaraze preko granice. Također, čardaklije³ su obavljali i poštansku službu. Posade čardaka su se obično smjenjivale jednom tjedno ili jednom mjesečno, a sami su vojnici u čardake upućivani, opremani i plaćani od strane lokalnih kapetanija (Babić 1981: 105; Kruhek 1995: 36; 246, Dumić 2010: 153).

Prema pisanju Olivere Dumić, u osmanskim se izvorima čardak kao fortifikacija prvi puta spominje 1521. god. u izvještaju velikog vezira Piri Mehmed-paše o sudjelovanju Čoban Mustafe-paše, stručnjaka za vojnu problematiku u pohodu Sulejmana I. Veličanstvenog na Ugarsku. Spomenuti čardak se nalazio u okolici Beograda (Dumić 2010: 152). O sličnim objektima, iako ih izrijekom ne naziva čardacima već postajama za paljenje vituljača, piše i Vjekoslav Klaić. Navodi kako se u Štajerskoj ovakve postaje uređuju od 1522. god., dok se u izvorima za Slavonsku krajinu javljaju od 1539., a Hrvatsku krajinu od 1553. god. (Klaić 1909: 31-32).

² Autorica zahvaljuje prof. Marini Šimek na prijevodu s njemačkog jezika.

³ **čardaklije** (tur. *çardakli*, prema *çardak*), graničari Vojne krajine, koji su obavljali graničarsku službu u stražarskim tornjevima – stražarnicama (...). (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13181>; 25.05.2018.)

Čardak na Humščaku kod Brezničkog Huma

Povijesni izvori

Današnje naselje Breznički Hum nastalo je spajanjem naselja *Hum dolnji* i *Hum gornji* kako se krajem 19. st. navode u *Miestopisnom riečniku* Vinka Sabljara (Šimek 2014a: 448). Oba su mjesta naznačena na karti Zagrebačke biskupije iz 1822. god. pod nazivom *Huum* (Karta 1.), a vidljiva su i na karti katastarskih općina Hrvatske i Slavonije iz 1864. god. (Karta 2.). Samo je naselje često kroz povijest mijenjalo naziv pa se tako, između ostalog, u povijesnim izvorima mogu pronaći imena kao što su *de Lona*, *in Lonyza*, *Hum (Hom, Hwm, Huum)*, *Sveti Martin (sancti Martini, Zenth Marthon, s. Martino)* (Karta 3.) i sl. (Ivančan 2010: 27, 32-34).

Većim dijelom 15., kroz cijelo 16. i vjerojatno do 80-ih god. 17. st. vlasnici posjeda Hum bili su pripadnici plemićke obitelji Humski, a povremeno se kao suvlasnici javljaju članovi obitelji Fodroci (Ivančan 2010: 42-44; <http://www.ffzg.hr/pov/zavod/demografija>, 25.05.2018.). Tijekom srednjeg vijeka pa sve do početka 15. st. Hum se nalazio u sastavu velike Križevačke županije. Nakon toga se povremeno „seli“ iz Križevačke u Zagrebačku županiju da bi od 20-ih god. 16. st. nadalje naselje bilo na teritoriju Zagrebačke županije (<http://www.ffzg.hr/pov/zavod/demografija>, 25.05.2018.). U vojnom smislu, tijekom postupnog formiranja Vojne krajine, prostor današnjeg Brezničkog Huma je unutar Slavonske krajine, a od njezina formiranja 1577. god. pod upravom zagrebačke kapetanije (Kruhek 1995: 264-267).

Iako se osmanski vojnici zalijeću na prostor današnje sjeverozapadne Hrvatske u pljačkaškim pohodima već od kraja 15. st., najznačajnije vojne operacije mogu se vezati uz pohod Sulejmana I. Veličanstvenog i njegovu drugu opsadu Beča 1532. god. te za godinu 1552. kada su Osmanlije proširile svoje posjede sve do Virovitice i Čazme. U oba slučaja zabilježene su borbe u okolici Varaždina, a najteže je bilo upravo 1552. god. kada je velika osmanska vojska bila utaborena kod Biškupca (Matijaško 2012: 62-63). Prema popisima za kraljevski porez u tom je razdoblju uočen značajan pad broja oporezivih selišta⁴ na posjedu Hum da bi 1554. god. cijeli posjed bio označen kao *desertum*, tj. napušten (<http://www.ffzg.hr/pov/zavod/demografija>, 25.05.2018.).

Ranije je spomenuto kako je u to vrijeme ugarsko-hrvatskim kraljem bio Ferdinand I. Habsburški. Vrhovni kapetan kraljeve vojske sa sjedištem u Varaždinu bio je Ivan Ungnad da bi ga 1556. god. na tome mjestu zamijenio Ivan Lenković, dotadašnji kapetan Senja (Kruhek 1995: 158-159.). Već su Ungnad, a kasnije i Lenković intenzivno obilazili teren i predavali različite izvještaje

⁴ **selište**, pov. zemljište, s kućom i kućištem, na kojem živi i koje obrađuje ratar, slobodan čovjek ili kmet; selišće. (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, 23.05.2018.)

kralju o stanju utvrda i organizaciji obrane, međutim, postojala je potreba sustavnog pregleda i razrade strategije obrambenih potreba na prostoru Slavonske i Hrvatske krajine. Stoga je 1563. god. oformljeno posebno povjerenstvo koje je prema napatku samog kralja obavilo terenski pregled stanja i organizacije obrane po utverdama i drugim vojnim položajima te o tome sastavilo izvještaj. Već se u napatku kralja Ferdinanda povjerenstvu spominju dva drvena čardaka: na Humu i Čejnovi (Čanjevo, op.a.) što govori u prilog tome da je čardak na Humu tj. brdu Humščak zasigurno postojao i prije 1563. god. (Kruhek 1995: 198-199, 243, Šimek 2014a: 447). Obzirom na to da je prvi značajan prodor osmanske vojske zabilježen 1532. god., možda je gradnja čardaka bila potaknuta upravo tim događajem. Valja napomenuti kako su u to vrijeme vlasnici posjeda Hum bili braća Stjepan i Mihael Humski, sinovi Stjepana Humskog, plemićkog suca Zagrebačke županije (Ivančan 2010: 42, <http://www.ffzg.hr/pov/zavod/demografija>, 25.05.2018.). Samo povjerenstvo kralja Ferdinanda je istaknulo važnost čardaka kao jednog od načina sprečavanja upada osmanskih pljačkaških jedinica (martolozii) duboko iza granice što se, prema njihovim riječima, događa gotovo svakodnevno. Povjerenici smatraju kako čardake treba graditi na putovima kretanja osmanskih pljačkaša, na prijelazima preko rijeka, na šumskim prijevojima, istaknutim položajima u gorama i tome slično (Kruhek 1995: 199).

Drugi važan spomen Huma kao utvrđenog mjesta je u izvještaju nadvojvode Karla Habsburškog, tada novoimenovanog zapovjednika Slavonske i Hrvatske krajine, o stanju i naoružanju utvrda u tim vojnim oblastima. Izvještaj je sastavljen kao priprema za veliki sabor u Brucku na Muri 1578. god., a u njemu se među utvrđenim mjestima novoformirane zagrebačke kapetanije spominje i Hum. Ostale spomenute lokacije su Bisag, Novigrad na Savi, Hrastilnica, Rakovac, Lovrečina i Čejnova (Lopašić 1884: 36, 43; Kruhek 1995: 264). Iz izvještaja nije moguće zaključiti spominje li se ovdje Hum kao čardak ili zidana utvrda, međutim, kako u povijesnim izvorima do danas nije potvrđena izgradnja utvrde na Humščaku, treba zaključiti kako se i ovdje mislilo na čardak. Pošto se iz izvještaja može vidjeti kako se u ovih sedam navedenih utvrđenih mjesta nalazi ukupno 7 topova od kojih su tri oštećena može se pretpostaviti kako je posada čardaka na Humu, kao manjeg vojnog objekta, u to vrijeme bila naoružana samo puškama, vjerojatno fitiljačama, i dugim kopljima. Tom prilikom nisu spomenuti mužari kao jedan od uobičajenih načina signaliziranja s čardaka, a nije popisano ni moguće osobno hladno oružje koje su pojedini vojnici vjerojatno posjedovali (Lopašić 1884: 36, 43; Kruhek 1995: 264; Težak 2005: 70-71).

Paralelno s izvještajem nadvojvode Karla Habsburškog sastavljen je i izvještaj o potrebama slanja kraljevskih vojnih posada u pojedina utvrđena mjesta Slavonske i Hrvatske krajine. Nekoliko utvrđenih položaja je izdvojeno kao područja u kojima nema kraljevskih vojnih posada, ali bi bilo uputno da se tamo pošalju. Vjerojatno se radilo o utvrđenim mjestima koja su do tog vremena bila

opremana isključivo od strane svojih vlasnika.⁵ Među izdvojenim lokacijama spomenut je i Hum uz napomenu „gdje martolozi često prolaze/gdje se martolozi često provlače⁶“ (Lopašić 1884: 35-36).

Utvrđeni položaj u Humu, tj. na Humščaku, vjerojatno i dalje čardak, u povijesnim se izvorima ponovno javlja desetak godina kasnije, točnije, 1586., 1588. i 1589. god. U zapisima sabora kraljevina Hrvatske i Slavonije koji zasjeda u Zagrebu tih se godina položaj Hum javlja u popisima mjesta na koja su slani vojnici haramije (pješaci); tako se za godinu 1586. spominje njih 10 (Klaić 1909: 30). Ovi podatci govore u prilog tome da je brigu o opremanju čardaka na brdu Humščak u zadnjoj trećini 16. st. u potpunosti preuzela uprava Vojne krajine.

Arheološko istraživanje

Brdo Humščak se u relativno pravilnoj liniji pruža u smjeru istok-zapad i predstavlja prirodnu barijeru sjeverno od zaselka Gornji Hum. Vrh mu je gotovo zaravnjen, a najviša točka je na apsolutnoj visini od 370 m. Sjeverne, istočne i zapadne padine su strme dok se južne blago spuštaju prema dolini rijeke Lonje i naselju Breznički Hum. Na sjeveroistočnom dijelu brda izdvaja se izduženi hrbat pod nazivom Greda čije strme istočne padine, zajedno s jednako tako strmim zapadnim padinama Gradišča kod Matušina, čine najuži dio klanca kroz koji protječe potok Lonjica (Karta 4.). Ove dvije lokacije ujedno čine zanimljiv kompleks arheoloških lokaliteta koji su u određenim vremenskim razdobljima kao što su npr. kasno brončano doba i vrijeme kasne antike bili paralelno naseljavani (Šimek 2010: 17-19; 2014a: 448). S vrha Humščaka je moguće nazdirati prostor u krugu od 360°, međutim, najbolji se pogled pruža prema zapadu, jugu i jugoistoku. Treba pretpostaviti kako je u vrijeme intenzivne osmanlijske opasnosti šuma bila pročišćena i održavana kako bi vidokrug bio što povoljniji, međutim, najveća pozornost je vjerojatno ipak bila usmjerena na cestu Zagreb-Varaždin te prema Čanjevu gdje je u to vrijeme također bila stražarska postaja i iz čijeg je smjera najvjerojatnije stizao prvi signal o potencijalnoj opasnosti.

Humščak je kao arheološki lokalitet prepoznat 2001. god., a detaljan pregled terena kao i prva arheološka istraživanja provedeni su 2010. god. (Šimek 2010: 19-20). Arheološki lokalitet je do sada istraživan u ukupno šest uzastopnih sezona (2010.-2015.). Voditeljica arheoloških istraživanja u sezonama 2010.-2014. je bila prof. Marina Šimek, ondašnji muzejski savjetnik Arheološkog odjela

⁵ Navedeni su posjedi u vlasništvu zagrebačkog Kaptola (Sisak), obitelji Erdödy (Hrastilnica, Rakovac i S. Martin – vjerojatno Martinska Ves), obitelji Gezty (Lovrečina), Praškoci (Čanjevo) i Hum, tada u vlasništvu obitelji Humski (Lopašić 1884: 35-36).

⁶ Prijevod: Marina Šimek.

Gradskog muzeja Varaždin, a u sezoni 2015. dipl. arh. Ivančica Peharda, vanjski suradnik Arheološkog odjela GMV.

Istražne su sonde od samog početka iskopavanja koncentrirane na dvije odvojene lokacije (Sl. 1.). Na središnjem dijelu samog brda istraživanja su koncentrirana oko ljevkaste udubine vjerojatno prirodnog podrijetla (sonde I, VII, VIII). Na tome su mjestu otkriveni arheološki tragovi iz razdoblja eneolitika, brončanog i željeznog doba te kasne antike (Šimek 2011a: 7-8; 2011b: 3-5; 2013: 3; 2014a: 2-4; 2015: s.n.). Na krajnjem zapadnom dijelu vršnog platoa istraživao se položaj s većom nakupinom urušenog kamena (sonde II, III, IV, V, VI). Ovdje su otkriveni arheološki tragovi iz razdoblja kasnog brončanog/starijeg željeznog doba i kasnog srednjeg/ranog novog vijeka (Šimek 2013: 4-5). Na ovome mjestu neće biti govora o pokretnim nalazima otkrivenima prilikom arheoloških istraživanja na Humščaku kao ni o strukturama otkrivenima u istražnim sondama, a koje se ne mogu povezati s lokacijom protuturskog čardaka na Humščaku. Tragovi tog arhitektonskog sklopa ustanovljeni su u sondi IV (IVA i IVB) koja je istraživana u sezonama 2011. i 2012. god. (Karta 5., Sl. 2.).

U sezoni iskopavanja 2011. god. od nepokretnih arheoloških nalaza otkriveni su: zid širine oko 65 cm koji se pruža u smjeru sjever-jug (Sl. 3.: SJ 09), popločenje od niza nepravilnog pločastog kamena koje se nastavlja na zid u smjeru sjevera (Sl. 3.: SJ 11), žbukana površina istočno od popločenja (Sl. 3.: SJ 10) i potkovasta struktura od tvrde nabijene zemlje s uloženim manjim kamenjem neposredno uz ožbukanu površinu (Sl. 3.: SJ 17). Značajnije pokretne arheološke nalaze predstavljaju kovani čavli, potkova za vojničku čizmu, zdjelasti i polucilindrični pećnjaci, ulomci kuhinjske keramike, olovno zrno za pušku-poluproizvod te manji broj ulomaka opeka. Od luksuznijih predmeta otkriveni su fragment majolike, brončana pozlaćena kopča (pređica) i ulomci tankog stakla (Šimek 2011b: 5-7).

Nastavkom istraživanja 2012. god. otkrivene su dvije okomite rupe stupova promjera 25 cm međusobno udaljene 7 metara (Sl. 4.: SJ 25A⁷, 26) dok se među pokretnim nalazima ponovno ističe veća količina željeznih čavala, kuhinjska keramika, polucilindrični, lukovičasti i zdjelasti pećnjaci te luksuzni perforirani gotički pećnjak s vijenca peći, zatim veća keramička cijev, olovna municija, dio kamenog rotacijskog žrvnja, fragment dvokonusne staklene boce i dr. (Šimek 2013: 4-5).

Navedeni pokretni arheološki nalazi mogu se pretežito datirati u vrijeme kraja 15. ili u 16. st. (Šimek 2014a: 452-455) što odgovara ranije navedenim povijesnim izvorima koji gradnju čardaka na Humščaku stavljaju u razdoblje druge polovice 16. st.

⁷ Iz južnog ukopa za stup prikupljen je uzorak drveta pogodan za dataciju, međutim, ta analiza do danas nije izvršena (Šimek 2014a: 452).

Nepokretni arheološki nalazi, tj. strukture otkrivene prilikom iskopavanja u sondi IV s velikom se sigurnošću mogu povezati s objektom kakav je čardak. Prije svega, na gradnju drvetom upućuje spomenuta velika količina kovanih željeznih čavala različitog tipa (Šimek 2014a: 450). Otkriveni zid kao i popločana staza te sloj žbuke također se mogu pripisati čardaku. Donji dijelovi takvih drvenih objekata mogli su biti podzidani, a zanimljivo je kako je otkriveni zid na svojem sjevernom rubu građevinski završen, a na njega se nastavlja popločenje dok je sloj žbuke istočno od popločenja. Južni rub zida kao i moguće skretanje prema istoku nisu utvrđeni prilikom istraživanja zbog korijenja većeg drveta, međutim, moguće je da je ovdje otkriveni relativno uski zid zatvarao određeni radni prostor ispod samog čardaka (Šimek 2014a: 451). Treba imati na umu kako je sama prostorija čardaka bila na visini od najmanje tri metra od okolnog tla pa je stoga određena vrsta drvene ograde ili zaštitnog zida bila poželjna u slučaju opasnosti. Popločana staza vjerojatno je vodila do ljestava preko kojih se ulazilo u sam čardak, a sloj žbuke neposredno istočno od staze mogao je služiti kao čvrsta podloga za te iste ljestve koje bi u protivnom prilikom penjanja propadale u mekanu i vjerojatno često blatnjavu zemlju.

Najznačajniji nepokretni nalaz koji se može vezati uz čardak svakako su dvije rupe za stupove promjera 25 cm otkrivene na sjevernom i južnom dijelu sonde IV. Rupe su prokopane do žive stijene, a vjerojatno se radi o mjestima gdje su stajala dva nasuprotna okrugla drvena stupa koja su nosila čardak. To su jedine rupe za stupove otkrivene prilikom arheoloških istraživanja i čine dijagonalu čardaka. Njihova međusobna udaljenost iznosi 7 metara pa su na temelju toga matematičkom formulom⁸ izračunate duljine zidova prostorije čardaka kao i njegova površina; čardak je bio dimenzija 5 x 5 metara, a površina prostorije iznosila je 25 m² što odgovara potrebama čardaka za posadu od 10 vojnika koliko ih se spominje u izvorima s kraja 16. st. (Sl. 4.).

Osim arhitektonskih elemenata, prilikom arheoloških istraživanja otkriven je zanimljiv sloj crveno pečene zemlje, pepela i sitnih komada drvenog ugljena na kojem se nalazio veći broj ulomaka pećnjaka te veće keramičke cijevi (dimnjak?). Sam je sloj bio gotovo pravilnog pravokutnog oblika dimenzija 80 x 100 cm (Sl. 4, crvena kružnica). Kod istraživanja je zaključeno kako se radi o ostatku kaljeve peći koja je iz gornjeg nivoa pala na tlo (Šimek 2014a: 541). Kad se mjesto ovih ostataka preklopi s pretpostavljenim položajem samog čardaka, ali i sloja žbuke koji se vjerojatno nalazio neposredno ispod samih podnih vrata kroz koja se ulazilo u čardak može se zaključiti kako je peć stajala uz istočni zid prostorije čardaka ili čak u njezinom sjeveroistočnom kutu.

⁸ Formula za izračun duljine stranica pravokutnika: $a=d/\sqrt{2}$ pri čemu je $d=7$ m daje $a=4,95$ m, tj. $a\approx 5$ m.

Na kraju valja spomenuti određene arheološke nalaze koji upućuju na mogućnost postojanja većeg zidanog objekta na Humščaku. To su prije svega luksuzni predmeti kao što je ranije spomenuti ulomak majolike, ulomci zeleno cakljene čaše na širokoj stopi, ulomci staklenog posuđa, ali prije svega fragmenti okulusa otkriveni 2013. god., tj. prozorskog stakla kakvo se nije koristilo na objektima poput čardaka. Na postojanje značajnije arhitekture upućuje i sam katastarski naziv zapadnog dijela brda Humščak koji glasi Pri gradu kao i platoa neposredno sjeverno niz padinu koji se naziva Zagrad te pokazuje tragove ljudske intervencije (Šimek 2014b: 6). Zanimljiva je i vojna karta iz 18. st. na kojoj je na vrhu Humščaka ucrtana oznaka za ruševinu uz naznaku „Rudera“ što je uobičajen način označavanja vidljivih urušenih objekata na kartama tog tipa (Karta 6.). Na temelju dosadašnjih istraživanja nije moguće utvrditi vrijeme gradnje ovog objekta, međutim, vrlo je vjerojatno da je stariji od čardaka te da je u vrijeme izgradnje te drvene stražarnice već bio toliko oštećen da ga se nije moglo iskoristiti u vojne svrhe.

Prijedlog rekonstrukcije

Zbog prirode materijala od kojih su bili građeni čardaci su, nakon što je njihova funkcija ispunjena, propadali te su tako nestali iz svojeg prirodnog okoliša gotovo bez traga. U arheološkim istraživanjima na prostoru današnje Hrvatske sa sigurnošću je potvrđena lokacija upravo čardaka na Humščaku. Na mjestu njegovog najbližeg susjeda poznatog iz povijesnih izvora, tj. u Čanjevu, potvrđena je čvrsta kamena arhitektura već iz vremena 15. st. pa se može pretpostaviti da je sam čardak ondje postojao kao pomoćni objekt ili je bio na nekoj lokaciji u blizini same utvrde te je služio kao dodatno stražarsko mjesto (Čimin 2008: 59, 67). Osim u Hrvatskoj, arheološka su istraživanja potvrdila lokaciju čardaka na teritoriju današnje Srbije, na arheološkom lokalitetu Gradište u selu Praskovče u blizini Kruševca, međutim, taj je objekt datiran u 18. st. (Dumić 2010: 153).

Brojni su čardaci poznati iz povijesnih izvora, a najveći broj ih je sagrađen nakon mira u Srijemskim Karlovcima koji je potpisan 1699. između predstavnika Svete lige i Osmanskog carstva. Tim je mirom završen tzv. Rat Svete lige ili Veliki turski rat koji je trajao od pohoda velikog vezira Kara Mustafa-paše na Beč 1683. pa do 1699. god. kada je potpisan spomenuti Karlovački mir. Granica između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva postavljena je na rijekama Savi i Uni (Kljajić 2002: 134-135; <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30593>, 1.06.2018.), a sa sjeverne strane tih rijeka utvrđuje se upravo nizom čardaka. Jedini do danas rekonstruirani čardak u Hrvatskoj nalazi se upravo na liniji te granice, u Parku prirode Lonjsko polje – ornitološkom rezervatu Krapje Đol (Sl. 5.). Pošto ovaj čardak predstavlja repliku građevine iz 18. st. ne može u potpunosti poslužiti kao primjer mogućeg izgleda čardaka na Humščaku. Naime, drveni stupovi čardaka u Krapje Đolu su četvrtasti

dok su na Humščaku pronađene okrugle rupe za stupove, a sama stražarska kućica je nešto šira od stupovlja za što na Humščaku nema potvrde.

U vrijeme Velikog turskog rata grade se i čardaci na teritoriju današnje Austrije, točnije na granici između same Austrije i Ugarske, kako bi se spriječili mogući ponovni upadi Osmanlija prema Beču. Nekoliko je takvih čardaka rekonstruirano, a ovdje će biti spomenuti onaj kod Hohenbrugga u dolini rijeke Rabe (Sl. 6.) te replika čardaka izgrađena oko 30 km sjeverno od Hohenbrugškog, kod naselja Burgauberg-Neudauberg u Austrijskom dijelu Gradišča (Sl. 7). Iako su ovi čardaci u svojem originalnom izdanju bili gotovo istovremeni onome u Krapje Đolu, njihova je konstrukcija izvedena po uzoru na opise starijih čardaka te barem djelomično mogu poslužiti kao primjer za vjerojatan izgled čardaka na Humščaku.

Stupovi tih čardaka su okrugli, a na njima stoji jednostavna drvena kućica koja je u slučaju Hohenbrugškog čardaka građena od oblica dok je u Burgaubergu konstruirana od vodoravnih dasaka. Obzirom na veliku količinu kovanih željeznih čavala pronađenih prilikom istraživanja na Humščaku treba se prikloniti vjerojatnosti da je i soba tog čardaka bila građena od širokih dasaka, vjerojatno na uglovima povezanih tesarskim vezom, dok su zidovi iznutra možda bili dodatno izolirani okomito postavljenim užim daskama. Visina zidova stražarske sobe treba odgovarati prosječnoj visini uspravnog čovjeka, a kako bi se mogla vršiti stražarska dužnost i promatrati okolica na gornjem dijelu zidova su izvedeni četvrtasti otvori-prozori. Iako nije poznato na koji su način bili zatvarani u slučaju iznimno lošeg vremena te jesu li uopće imali kakve pokrove moguće je na njih postaviti jednostavne drvene poklopce.

U oba ovdje prikazana primjera donji je dio čardaka zaštićen ogradom od zašiljenih oblica, a ljestve su postavljene u sredini poda kućice. Ovakva je konstrukcija vjerojatno postojala i na Humščaku gdje je između ostalog utvrđeno i postojanje popločane staze koja je vodila do samih ljestava te sloja žbuke na kojem su ljestve stajale. Na vrhu ljestava su podna vrata.

Krovovi na austrijskim čardacima su pokriveni slamom, međutim, to vjerojatno nije bio slučaj kod čardaka na Humščaku. Naime, na temelju usporedbe s pokrovima krovova kasnog srednjeg i ranog novog vijeka kakvi su korišteni na utverdama treba pretpostaviti nešto strmije drveno konstruirano krovište s pokrovom od drvene šindre. Takav se pokrov u kontinentalnoj Hrvatskoj prvenstveno izrađivao od drveta hrasta, a vjerojatno je i cijeli čardak bio izgrađen od iste vrste drveta (Horvat 2005: 16).

Zaključak

Čardak na brdu Humščak, kojeg povijesni izvori nazivaju Hum, izgrađen je vjerojatno sredinom 16. st. u vrijeme intenzivne osmanlijske opasnosti. Bio je dio niza obrambenih utvrda i položaja Slavonske vojne krajine, a od kraja 16. st. je zasigurno i opreman isključivo iz budžeta krajine. U njemu je, koliko je poznato, stražarilo 10 husara, tj. pješaka opremljenih puškama fitiljačama, dugim kopljima i drugim oružjem. Na temelju arheoloških nalaza moguće je utvrditi kako je posada čardaka sama izrađivala olovnu municiju za svoje puške, a za te su potrebe bili opskrbljivani sirovim olovom. Za stražarske i kurirske potrebe korišteni su i konji. Uz čardak je vjerojatno stajalo i dovoljno slame ili sijena kako bi se u slučaju opasnosti mogle upaliti signalne vituljače dok korištenje mužara za slanje signala nije potvrđeno. Signal se mogao slati i pucanjem iz pušaka te dalje prenositi zvonjavom crkvenih zvona.

Sam je čardak bio dimenzija 5 x 5 metara, a stajao je na četiri okrugla stupa promjera 25 cm. U stražarsku se kućicu ulazilo preko ljestava u podu, a od razine zemlje je bila uzdignuta minimalno 3 m. Unutar čardaka je potvrđeno postojanje kaljeve peći, a tu se pripremala i hrana za posadu. U samoj sobi su vjerojatno postojali i jednostavni kreveti, klupa za sjedenje, a možda i kakva drvena škrinja za opremu. U slučaju opasnosti, ljestve su se uvlačile u samu kućicu te su se zatvarala podna vrata. Stražarilo se iz kućice, ali su vjerojatno postojale i ophodnje šireg područja oko čardaka.

Materijal kojim je čardak najvjerojatnije bio građen je drvo hrasta, a krovšte je bilo prekriveno šindrom od hrastovih daščica.

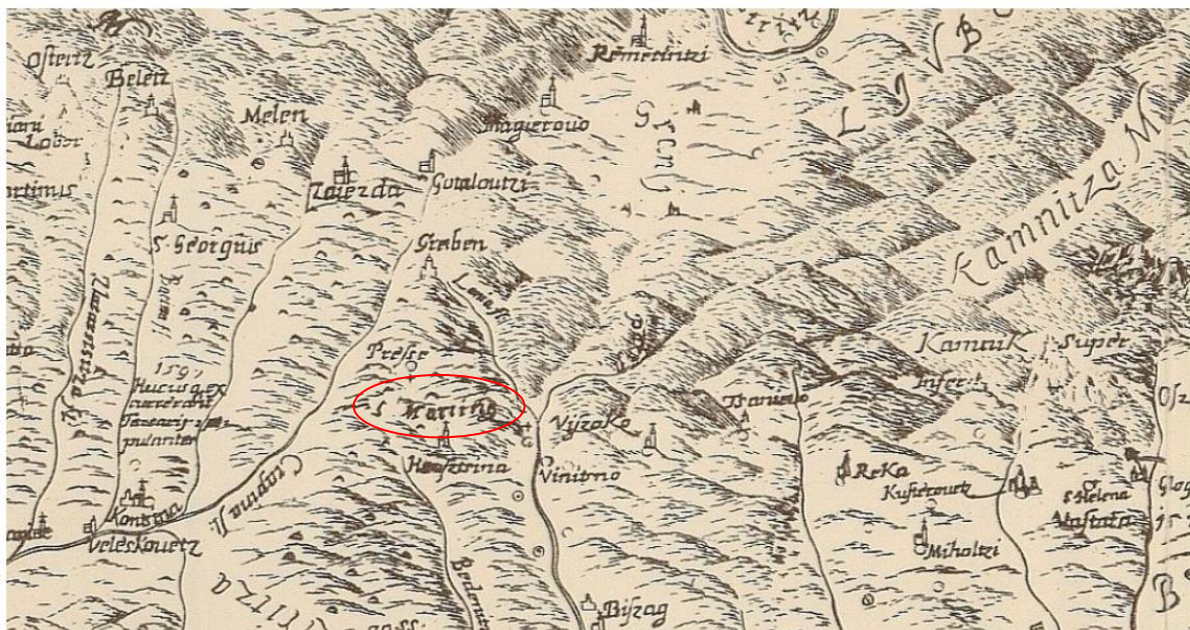
Prilozi



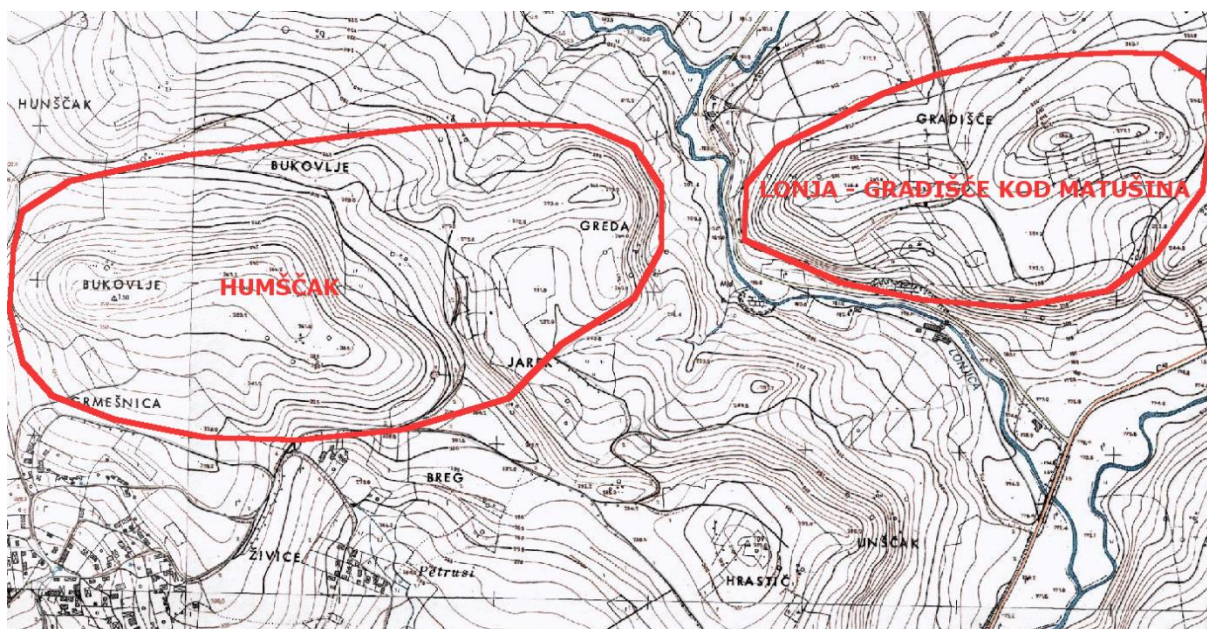
Karta 1. Mapa Dioecesis Zagradiensis (Karta zagrebačke biskupije), Josip Seman, 1822.
(<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=17236>, 22.05.2018.)



Karta 2. Pregledni krajobraz svih katastralnih obćina u Hrvatskoj i Slavoniji, 1864.
(<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=22234>, 22.05.2018.)



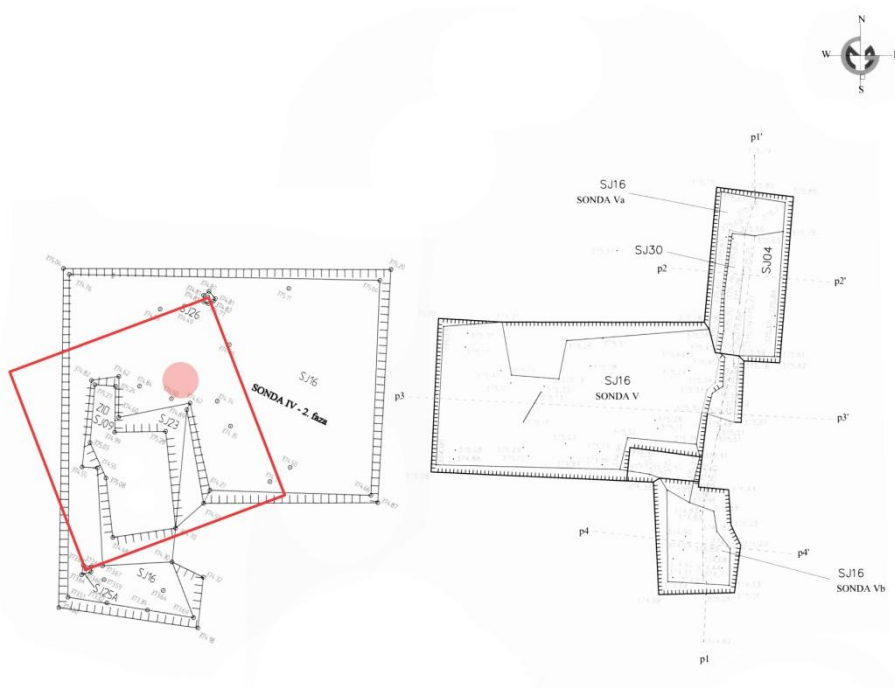
Karta 3. Zemljovid Hrvatske, Stjepan Glavač, 1673. orig.
(<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11769>, 22.05.2018.)



Karta 4. Položaj arheoloških lokaliteta Humšćak i Lonja-Gradišće kod Matušina.



Slika 3. Najznačajniji nepokretni nalazi u sezoni 2011. god.
(izvor: Šimek 2011b; obrada: M. Matijaško)



Slika 4. Pretpostavljeni položaj čardaka.
(izvor: Šimek 2011a, 2011b, 2013, 2014b; obrada: M. Matijaško)



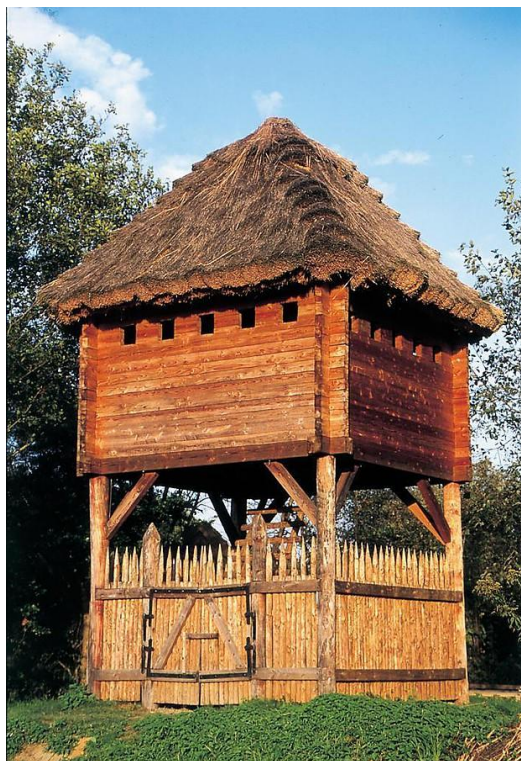
Slika 5. Rekonstrukcija čardaka – Krapje Đol.

(izvor: <http://mapio.net/pic/p-90117797/>, 15.02.2018.; foto: Darko Gredelj.



Slika 5. Rekonstrukcija čardaka – Hohenbrugg.

(izvor: <http://www.raabauen.at/Geschichte.aspx>, 15.02.2018.



Slika 5. Rekonstrukcija čardaka – Burgauberg-Neudauberg.
(izvor: http://www2.nea.at/sevents/user_upload/ausflugsziele//12_Tschartake_Burgauberg.jpg, 15.02.2018.)

Korišteni izvori i literatura

Babić 1981

M. Babić, „Krajiški čardaci“, *Županjski zbornik* 7, Županja, 1981, 104-115.

Cofek & štefanec 2011

D. Cofek & N. Štefanec, „Vojnokrajiške institucije u praksi: Slavonska krajina 1578. godine“, *Podravina* 19, Koprivnica, 2011, 5-44.

Čimin 2008

R. Čimin, „Nepokretni arheološki nalazi utvrde Čanjevo“, u: L. Bekić (ur.), *Utvrda Čanjevo. Istraživanja 2003-2007.*, 41-69.

Deanović 1987

A. Deanović, „Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj“, *Rad HAZU. Knjiga 8*, Zagreb, 1987, 35-48.

Dumić 2010

O. Dumić, „Čardak“, *Vesnik. Časopis za istoriju, muzeologiju i umetnost* 37, Beograd, 2010, 149-155.

Engel, von 1798

J.C. von Engel, *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien, nebst einigen ungedruckten Denkmälern ungrischer Geschichte*, J.J. Gebauer, 1798.

Horvat 2005

Z. Horvat, „Primjena drva u gradnji burgova od 13. do 15. stoljeća u kontinentalnom dijelu Hrvatske. I. dio: krovišta“, *Prostor* 29/1, Zagreb, 2005.

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje; Vojna krajina

(<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199>, 29.05.2018.)

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje; čardaklije

(<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13181>, 25.05.2018.)

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje; Karlovački mir

(<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30593>, 1.06.2018.)

Hrvatski jezični portal; selište (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, 23.05.2018.)

Ivančan 2010

R. Ivančan, *Breznički Hum – župa zaogrnuta plaštom sv. Martina biskupa*, Breznički Hum, 2010.

Klaić 2004

B. Klaić, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Zagreb, 2004.

Klaić 1909

V. Klaić, „Krapinski gradovi i predaje o njima“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, nova serija, 10, Zagreb, 1909, 1-32.

Kljajić 2002

J. Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-Srijemskom posavlju“, *Povijesni prilozi* 22, Zagreb, 2002, 131-158.

Kruhek 1995

M. Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995.

Lopašić 1884

R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine, Knjiga I. od godine 1479 do 1610.*, Zagreb, 1884.

Marjanović 1898

L. Marjanović (ur.), *Hrvatske narodne pjesme. Odio prvi. Junačke pjesme (muamedovske). Knjiga treća*, Zagreb, 1898.

Matijaško 2012

M. Matijaško, „Šiljak dugog koplja iz Sračinca“, *Podravina* 22, Koprivnica, 2012, 57-65.

Populus, Objavljanje serijalnih izvora za hrvatsku ranonovovjekovnu povijest, Porezni popisi od 1495. do 1596. iz zbirke J. Adamčeka i I. Kampuša
(<http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/demografija/>, 25.05.2018.)

Šimek 2010

M. Šimek, „Arheološka nalazišta na teritoriju župe Breznički Hum i okolice“, u: R. Ivančan, *Breznički Hum – župa zaogrnuta plaštom sv. Martina*, Breznički Hum, 2010, 16-22.

Šimek 2011a

M. Šimek, *Breznički Hum, Humščak. Izvještaj o rekognosciranju i probnom istraživanju 2010. g.* (neobjavljeni izvještaj), Varaždin, 2011.

Šimek 2011b

M. Šimek, *Humščak, Breznički Hum. Izvještaj o arheološkom istraživanju 2011.* (neobjavljeni izvještaj), Varaždin, 2011.

Šimek 2013

M. Šimek, *Humščak. Izvještaj o arheološkom istraživanju 2012.g.* (neobjavljeni izvještaj), Varaždin, 2013.

Šimek 2014a

M. Šimek, „Od bilješke jednoga povjesničara do arheološkoga nalaza“, u: M. Karbić i dr. (ur.), *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, Zagreb, 2014, 447-462.

Šimek 2014b

M. Šimek, *Humščak. Izvještaj o arheološkom istraživanju 2013.g.* (neobjavljeni izvještaj), Varaždin, 2014.

Šimek 2015

M. Šimek, *Humščak. Izvještaj o arheološkom istraživanju 2014.* (neobjavljeni izvještaj), Varaždin, 2015.

Težak 2005

S. Težak, „Slavonska krajina – Varaždinska krajina – Varaždinski generalat“, u: S. Težak (ur.), *Varaždinski generalat* (katalog izložbe), Varaždin, 2005, 19-31.

Toifl 2005

L. Toifl, „Steiermark und die Windische Grenze/Štajerska i slavonska granica“, u: S. Težak (ur.), *Varaždinski generalat* (katalog izložbe), Varaždin, 2005, 6-18.